

ДО ПИТАНЬ ПРО ПОНЯТТЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ

ABOUT THE CONCEPT OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS

Заборовський В.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Соханич В.М.,

*студент юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Ця стаття присвячена аналізу поняття зловживання правом у судовому процесі. Висвітлюються поняття, ознаки та види зловживання процесуальними правами. Визначаються можливі шляхи вдосконалення інституту недопущення зловживань процесуальними правами.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання процесуальними правами, суб'єктивне право, протиправна поведінка, недобросовісність.

Данная статья посвящена анализу понятия злоупотребления правом в судебном процессе. Определяются понятие, признаки и виды злоупотребления процессуальными правами. Определяются возможные пути усовершенствования института недопущения злоупотреблений процессуальными правами.

Ключевые слова: злоупотребление правом, злоупотребление процессуальными правами, субъективное право, противоправное поведение, недобросовестность.

This article is devoted to the analysis of the concept of abuse of law in a judicial process. The concept, signs and types of abuse of procedural rights are defined. Possible ways of improving the institution of preventing abuse of procedural rights are determined.

Key words: abuse of law, abuse of process, subjective right, wrongful behavior, unfairness.

Постановка питання. Зловживання процесуальними правами – це явище, яке нині достатньо поширене в судовому процесі. Доволі часто трапляється ситуація, коли певна особа умисно і цілеспрямовано не дотримується норм правових актів, через що ускладнює розгляд судової справи, перешкоджаючи цим протилежній стороні в реалізації її прав (наприклад, у судовому процесі трапляються зловживання процесуальними правами, такі як навмисне затягування судового процесу або звернення з безпідставними позовами тощо). Зазначені дії, звичайно, не є припустимими, і запобігання їм повинно бути належно реалізоване з боку держави. Із метою підвищення дисциплінованості й добросовісності суб'єктів права юридична наука та практика із часом почала розвивати поняття зловживання процесуальними правами, однак єдності в поглядах вчених щодо цього поняття досі немає. Наразі існує не надто велика кількість наукових досліджень, присвячених питанню зловживання процесуальними правами. Лише окремі праці вчених присвячені дефініції поняття «зловживання процесуальними правами», ознакам такого поняття тощо. Ураховуючи вищенаведене, актуальність дослідження поняття зловживання процесуальними правами зумовлена відсутністю достатніх наукових досліджень та відсутністю достатнього законодавчого закріплення такого поняття.

Стан дослідження. Теоретичною базою здійсненого дослідження є праці таких вчених: І.Г. Андрущенко, А.А. Богаченка, О.О. Вдовичена, В.П. Грибанова, Р.А. Калюжного, В.В. Резнікова, О.Я. Рогача, Д.О. Тихомирова та інших.

Метою статті є дослідження поняття, ознак та видів зловживання процесуальними правами. Також за мету ставиться визначення сучасного стану розвитку поняття зловживання процесуальними правами шляхом дослідження ряду наукових праць та чинного законодавства. Метою роботи є також визначення можливих шляхів запобігання існуючим недолікам інституту недопущення зловживанням процесуальними правами.

На підставі мети і актуальності можна визначити такі завдання: проаналізувати поняття зловживання процесуальними правами; висвітлити ознаки та види зловживання процесуальними правами; визначити сучасний стан розвитку поняття процесуальними правами; зазначити можливі шляхи вдосконалення інституту недопущення зловживань процесуальними правами.

Виклад основного матеріалу. Явище зловживання правом не виникло нещодавно, оскільки воно має достатньо велику історичну спадщину. Подібної точки зору притримується і М.О. Стефанчук, зазначаючи: «Термін «зловживання правом» не є новим для правової науки. Це питання розглядалися ще першими римськими юристами. Незважаючи на те, що саме римське право не оперувало безпосередньо терміном «зловживання правом», воно не було закріплено безпосередньо в нормах, які містили загальну заборону недобросовісного здійснення суб'єктивних прав, слід визнати, що своїм виникненням досліджувана правова конструкція зобов'язана саме римському праву» [1, с. 77].

Взагалі поняття зловживання процесуальними правами існує в межах більш абстрактного

поняття – зловживання правом. Тобто зловживання правом і зловживання процесуальними правами співвідносяться як загальне поняття і певна частина загального поняття.

Як іноземний, так і українській законодавець не дають належного визначення поняття «зловживання правом» або «зловживання процесуальними правами» у формулюваннях закону. Зміст таких понять розкривається тісно пов'язаними між собою судовою практикою та правовою доктриною. Окрім того, дії, що пов'язані із цими поняттями, мають підлягати також оцінці із позицій добропорядності, розумності та справедливості [2, с. 32]. Ідею (концепцію) недопустимості зловживання правом було уведено в позитивне матеріальне право України у ст. 13 Цивільного кодексу, яка забороняє здійснення прав із наміром завдати шкоди іншій особі та забороняє зловживання правом в інших формах [2, с. 30]. Зокрема, поняття зловживання правом у широкому розумінні визначено у ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Під зловживанням розуміється будь-яка діяльність або будь-яка дія держави, групи чи особи, спрямована на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [3, ст. 17]. Тобто Конвенція передбачає це поняття, однак воно трактується в широкому розумінні і стосується не лише судового процесу.

Вчена В.В. Резнікова під зловживанням правом (процесуальними правами) розуміє вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або інтересам третіх осіб чи створює загрозу її настання при формальній правомірності такої діяльності (дій) [4, с. 34]. На думку В.П. Грибанова, зловживання правом – це особливий вид правопорушення, що вчиняється правомочною особою під час здійснення нею належного їй права та пов'язаний із використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй загального типу поведінки [5, с. 63]. Більшість науковців вважають, що зловживання перебуває в рамках букви закону, проте може порушувати його дух. Тому зловживання є відхиленням від правомірної поведінки та стоїть на межі між правомірністю та правопорушенням [6, с. 28]. Як зазначає вчений О.Я. Рогач, викоринити таке явище, як зловживання правом (процесуальними правами), взагалі неможливо, оскільки цей феномен міцно укорінився у свідомості людей і суспільства. Отже, ставити завдання його повного усунення означає вимагати об'єктивно неможливого, оскільки, як це не прикро, це явище є необхідним супутником розвитку суспільства й держави в цілому [7, с. 316].

Стосовно того, що саме є зловживанням процесуальними правами (тобто в судовому процесі), то, як зазначає А.А. Богаченко, свобода учасників судового процесу розпоряджатися своїми правами не є абсолютною та обмежується певними процесуальними рамками. На практиці зустрічаються випадки, коли особа цілеспрямовано ігнорує зазначені при-

писи закону та своєю недобросовісною поведінкою ускладнює (затягує) розгляд справи і намагається перешкодити стороні в реалізації її права на захист. Зловживання процесуальним правом означає, що особа діє в межах дозволеної поведінки, проте використовує своє право з метою, що суперечить цілям правосуддя. Проблема зловживання правом пов'язана не зі змістом наданого особі права, а з процесом його реалізації, з недотриманням особою обов'язку не порушувати встановлені законом загальні правила поведінки [8, с. 77].

Що стосується сучасної України, то принцип недопущення зловживанням процесуальними правами був запозичений із міжнародної практики, а саме з практики країн Європейського Союзу (далі – ЄС), оскільки наразі відбувається перетворення та вдосконалення норм законодавства України у відповідності до стандартів країн-членів ЄС, де існує значно суворіша відповідальність за зловживання процесуальними правами, ніж є наразі в Україні [9, с. 88]. Слід визнати, що інститут зловживання правом (та процесуальними правами) більш близький приватноправовим галузям. Це пов'язано не лише з особливостями його еволюції (дослідження переважно цивілістами), але й наявністю великого масиву диспозитивних норм, які надають суб'єктові певну свободу в реалізації свого суб'єктивного права, що й створює передумови до зловживань [10, с. 112].

Що стосується, зокрема, характеристики ознак зловживання саме процесуальними правами, то до них відносять такі:

1) зловживання процесуальними правами здійснюється через формальне здійснення суб'єктами їхніх юридичних прав та обов'язків. Тобто під цим розуміється втілення в реальність норм законодавства відповідними суб'єктами процесуальних праводносин;

2) такі зловживання завжди реалізуються через умисну поведінку. Тобто зловживати неможливо через необережність. Як зазначає Т. Полянський, ця ознака є надзвичайно важливою під час кваліфікації поведінки як зловживання процесуальними правами;

3) унаслідок зловживань процесуальними правами здійснюється заподіяння шкоди суспільним інтересам та відносинам, або ж виникає загроза такого заподіяння. Шкода є таким юридичним фактом, відповідно до якого суд вправі визнати поведінку особи, яка зловживає правом порушенням правових норм [11, с. 33].

Виділяє певні ознаки інституту зловживання процесуальними правами й О.О. Вдовичен, а саме:

1) наявність в особи суб'єктивних прав;

2) діяльність такої особи щодо реалізації суб'єктивних прав;

3) використання прав усупереч їх соціальному призначенню і заподіяння цим шкоди суспільним чи особистим інтересам чи можливість такого заподіяння;

4) відсутність порушення конкретних юридичних заборон чи обов'язків;

5) настання юридичних наслідків [12].

Щодо видів конкретних зловживань у судовому процесі, то законодавець не передбачає всіх можливих випадків зловживань. Наприклад, Цивільно-процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) в ч. 2 ст. 44 передбачає, що зловживанням процесуальними правами може визнаватись: 1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом тощо; 2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; 3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер тощо. Господарсько-процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) та Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) містять майже аналогічні норми про види зловживань. Тобто можна прийти до висновку, що чинні процесуальні закони не передбачають всі види зловживань, які можуть вважатись судом зловживанням процесуальними правами.

У порівнянні з наявними видами зловживань процесуальними правами у процесуальних законах науковці наводять значно більше видів зловживань правом у судовому процесі.

Так, вже згадуваний науковець Т. Полянський вважає, що у вітчизняній юридичній практиці найбільш поширеними процесуальними зловживаннями є такі:

- недобросовісне неодноразове подання клопотань, скарг та заяв (про відвід судді, інших учасників процесу, про відкладення розгляду справи, щодо витребування документів, інших доказів, про забезпечення доказів, про виклик і допит свідків, залучення інших учасників процесу, проведення експертизи);
- оскарження неоскаржуваних судових актів (наприклад, ухвал про відмову в забезпеченні позову);
- неодноразове безпідставне оскарження дій державного виконавця;
- неподання або несвоєчасне подання доказів чи інших матеріалів на законну вимогу уповноважених суб'єктів;
- неодноразове нез'явлення до суду з різних «поважних» причин;
- затягування з ознайомленням із матеріалами справи;
- повідомлення суду неправди в поясненнях сторін (не прямий виклад неправдивих фактів, а заперечення певних обставин, скеровування спору в іншу площину, висвітлення факту в іншому ракурсі);
- безпідставне звинувачення щодо фальшування доказів;
- подання доказів – з якими не ознайомлена друга сторона – наприкінці судового розгляду (у випадку,

якщо такі докази були отримані першою стороною значно раніше);

– умисна доказова пасивність сторін [11, с. 32].

О. Трещова серед зловживань процесуальними правами називає: заявлення численних необґрунтованих відводів суддям; нез'явлення представників сторін у судові засідання; подання безпідставних позовів і клопотань про вчинення судом процесуальних дій; ненадання документів на судові запити; порушення дисципліни в ході судових засідань; невиконання рішень судів; оскарження до вищестоящої інстанції «процедурних» ухвал [13, с. 47].

В. Настюк, досліджуючи види зловживань процесуальними правами та зловживанням правом, налічує такі: спроби затягування судових процесів із метою відстрочення ухвалення несприятливих судових рішень у справах на більш пізній час; ненадання адміністративними органами за запитами судів необхідних для вирішення публічно-правового спору, судового захисту прав та свобод громадян, прав та інтересів юридичних осіб матеріалів; нез'явлення представників у судові засідання; оскарження за очевидної безперспективності судових рішень у всіх можливих судових інстанціях; безпідставне звернення до адміністративних судів із позовами до органів державної влади, їх посадових осіб [14, с. 47].

Також видом зловживання процесуальними правами є так зване сутяжництво. Сутяжництвом є подання позовів із корисливих цілей, тобто в особі наявна пристрасть звертатись до суду з вимогами. Синонімом цього поняття є кверулянтство (кверулянт – тобто той, хто несправедливо скаржиться) [15]. Практика Європейського суду з прав людини також передбачає сутяжництво як вид зловживання правом (справа *Philis v. Greece* (dec.): «Заявник зловживає правом на подачу скарги, якщо він неодноразово подає до Суду явно сутяжницькі і явно необґрунтовані заяви, аналогічні заявам, які він уже подавав раніше і які вже були визнані неприйнятними» [16].

Вагомим є той факт, що наразі чинні процесуальні кодекси не містять ніяких критеріїв або ознак зловживання правом, за якими можна було б розмежувати дії, які є зловживанням процесуальними правами від таких дій, що ними не є (ЦПК України (ст. 44; п. 1 ч. 4 ст. 135; ч. 9 ст. 141; ч. 1 ст. 143, ст. 148 тощо [17]; ГПК України (п. 11 ч. 3 ст. 2; п. 5 ч. 5. ст. 13; ст. 43; п. 1 ч. 4 ст. 125; ст. 131; ст. 135 тощо [18]); КАС України (п. 9 ч. 3 ст. 2; ст. 45; ст. 144; ст. 149 тощо [19]); Кримінально-процесуальний кодекс України (далі - КПК України) (ч. 4 ст. 81; ч. 3-4 ст. 459) [20]. Однією з найважливіших причин цієї невідзначеності вітчизняного законодавця є відсутність достатніх ґрунтовних теоретичних досліджень «зловживальної» проблематики в процесуальних галузях права [11, с. 35].

Вищенаведені нормативні акти містять лише норму щодо принципу недопущення зловживання процесуальними правами та містять невичерпний перелік деяких видів зловживань (ст. 44 ЦПК України, ст. 43 ГПК України, ст. 49 КАС України). Однак

винятком серед трьох перелічених процесуальних кодексів є КПК України, який наразі не містить належного переліку видів зловживань процесуальними правами.

Вважаємо, що вищенаведені нормативно-правові акти повинні бути наповнені відповідним змістом із урахуванням існуючої юридичної практики.

Що стосується заходів, які суд вправі застосувати у випадку наявності в діях особи ознак зловживання правом, то чинне процесуальне законодавство все ж містить деякі норми, які стосуються мір, які суд застосовує у таких випадках. Так, суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 4, ст. 44 ЦПК України, ч. 4, ст. 43 ГПК України, ч. 4 ст. 45 КАС України), а саме застосовує захід процесуального примусу – штраф, що стягується в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу в сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках, встановлених ч. 1 ст. 148 ЦПК України. ГПК України та КАС України містять схожі до ЦПК України норми. Відмінність полягає лише в розмірі штрафу як заходу процесуального примусу – в сумі від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 135 ГПК України), та штраф в сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 149 КАС України), що застосовуються у випадках зловживання процесуальними правами тощо. Також у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник унаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору (ч. 9 ст. 141 ЦПК України, ГПК України, ч. 9 ст. 129 ГПК України, ч. 8 ст. 139 КАС України).

Процесуальні закони передбачають, що суд наділений правом реагувати на зловживання та виносити окремі ухвали (ст. 262 ЦПК України, ст. 246 ГПК України, ст. 249 КАС України). Також законодавець у процесуальних законах передбачив один із найбільш суворих видів відповідальності за зловживання процесуальними правами: суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Зокрема, це передбачено в ЦПК України (ч. 3 ст. 44 ЦПК України), а також майже аналогічні статті наявні й у КАС України (ч. 3 статті 45 КАС України) та у ГПК України (ч. 3 ст. 43 ГПК України).

Щодо судової практики стосовно зловживань процесуальними правами, то ряд судових рішень стосовно такого поняття були наведені в науковій праці Б. Колесниковим: суд першої інстанції по справі № 456/3781/15-ц двічі виніс ухвалу про стягнення з особи штрафу за неявку та повторну неявку в судове засідання для дачі пояснень по справі тощо [21, с. 24]. У той же час наявні і випадки, коли суд прийняв ухвалу, якою відмовив у задоволенні клопотання відповідача щодо накладення на позивача стягнень у зв'язку із зловживанням стороною-позивачем процесуальними правами (а саме зверненням

із штучним позовом), вважаючи, що не були наявні підстави для вжиття заходів відповідно до ст. 44 ЦПК України та накладення штрафу згідно зі статтею 148 ЦПК України [22].

Ще до значних змін до процесуальних кодексів, що набули чинності 15 грудня 2017 року, суди розглядали подання однакових позовів як зловживання процесуальними правами. Як зазначає С. Базилевський, у справі Київського апеляційного адміністративного суду (справа № 2а-2234/10/2570) суд першої інстанції, постановляючи окрему ухвалу щодо позивача, спирався на зловживання останнім своїми процесуальними правами, що виявилось в одночасному зверненні до суду з однаковими позовами. Суд апеляційної інстанції зазначив, що приписами КАС України встановлено, що суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону, вправі постановити окрему ухвалу і направити її відповідним суб'єктам владних повноважень для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, які сприяли порушенню закону [23, с. 73].

КПК України на даний момент не передбачає таких вищеперелічених заходів, які містяться і в інших процесуальних кодексах стосовно зловживань у судовому процесі. Кримінально-процесуальний кодекс передбачає лише те, що якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом (зловживання процесуальними правами) на відвід, то суд, який здійснює провадження, уповноважений залишити таку заяву без розгляду (ч. 4 ст. 81). Вважаємо, що існує прогалина в КПК України стосовно зловживань процесуальними правами, зокрема щодо визначення поняття, видів зловживань та заходів, які застосовуються в разі наявності зловживань правом (процесуальними правами) в даному виді судочинства.

Удосконалення механізмів попередження та уникнення проявів зловживання правом (процесуальними правами) має бути нині одним із головних та пріоритетних завдань держави, оскільки це явище є суспільно шкідливим.

Щодо можливих шляхів удосконалення інституту недопущення зловживань правом (процесуальними правами), то, наприклад, вчені Р.А. Калужний та І.Г. Андрущенко вважають, що найбільш результативними в попередженні негативів зловживання процесуальними правами є такі заходи:

- внесення до чинного законодавства правових норм, які би більш змістовно тлумачили юридичний термін «зловживання правом» (та «зловживання процесуальними правами»);
- визначення меж реалізації права відносно проблеми зловживання правом (та процесуальними правами), адже відсутність меж неминуче призведе до відсутності відповідальності;
- віднесення правової категорії «зловживання правом» (зловживання процесуальними правами) до кримінально караних [24, с. 21].

На наш погляд, першочерговим кроком у розвитку поняття зловживання процесуальними правами є необхідність внесення змін у відповідне процесуальне законодавство в контексті визначення ознак

і критеріїв зловживання правом із метою більш уніфікованого розуміння цього поняття взагалі. Окрім цього, вважаємо, що необхідно умовою покращення сучасного стану речей, передусім, є внесення у КПК України більш деталізованих правових норм щодо цього поняття з метою недопущення зловживанням процесуальними правами, оскільки наразі цей процесуальний закон містить найбільшу прогалину стосовно розвитку цього поняття, якщо порівнювати його з іншими процесуальними законами.

Висновки. Отже, поняття зловживання процесуальними правами існує в межах більш абстрактного поняття – зловживання правом, тобто вони співвідносяться між собою як частина цілого і ціле. Зловживання процесуальними правами розуміють як дії, що суперечать меті процесуального права та меті судочинства, тобто вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта щодо недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням. Можна виділити такі ознаки зловживання процесуальними правами: 1) суб'єкт відповідних процесуальних правовідносин наділений певними юридичних правами та обов'язками відповідно до процесуального законодавства; 2) такий суб'єкт здійснює відповідні зло-

живання умисно; 3) такі зловживання здійснюються тільки шляхом дій суб'єкта, але не через бездіяльність; 4) зловживання процесуальними правами шкодить здійсненню правосуддя; 5) здійснення дій, які суд визначить як зловживання процесуальними правами, призводить до застосування судом відповідних заходів із метою недопущення таких зловживань тощо.

Процесуальні закони, запровадивши принцип недопущення зловживання процесуальними правами, наразі обмежуються тільки наведенням переліку видів зловживань процесуальними правами та санкціями, які суд застосовує в разі виявлення таких процесуальних зловживань. Проте, на жаль, процесуальні закони не деталізують поняття зловживання процесуальними правами, що призводить до неоднозначного розуміння такого поняття. Наявним є висновок, що наразі чинні процесуальні кодекси не містять певних критеріїв або ознак зловживання процесуальними правами, за якими можна було б розмежувати дії, які є зловживанням процесуальними правами, від таких дій, що ними не являються, внесення законодавцем змін у процесуальне законодавство з метою вдосконалення інституту недопущення зловживання процесуальними правами тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: моногр. К.: КНТ, 2008. 184 с.
2. Вдовичен О.О. Законодавче закріплення категорії зловживання правом. Адвокат. 2009. № 2. С. 30–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_2_7 (дата звернення: 19.11.2018)
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
4. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. Університетські наукові записки. 2013. № 1. С. 23–35.
5. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. М.: Статут, 2001. 411 с.
6. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 38(1). С. 26–29.
7. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: монографія. Ужгород: Піра, 2011. 368 с.
8. Богаченко А.А. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві України. Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня. 2017 р.). У 2-х т. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 77–79.
9. Свешнікова О.О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Наука та освіта: ключові питання сучасності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 18 травня 2018 року). Обухів: Друкарня «Друкарник» (ФOP Гуляєва В.М.), 2018. Т.1 С. 87–89.
10. Рубашченко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. Цивільне право. 2010. № 4. С. 110–119.
11. Полянський Т. Зловживання процесуальними правами: юридичні засоби попередження та можливості їх удосконалення. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3. С. 31–38.
12. Вдовичен О.О. Поняття зловживання правом. Український юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tiougia-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html> (дата звернення: 15.11.2018).
13. Трещова О. До проблеми зловживання суб'єктивними процесуальними правами в адміністративному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 10. С. 47–51.
14. Настюк В. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві як прояви корупційних ризиків. Право України. 2017. № 1. С. 45–53.
15. Левенець І.В. Судова психіатрія: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 328 с.
16. Judgment of the European Court of Human Rights in the case « Philis v. Greece » on August 27, 1991 (Application № 12750/87). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57681> (дата звернення: 19.11.2018).
17. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-42. Ст. 492.
18. Господарсько-процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56.
19. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36. Ст. 446.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-13. Ст. 8.
21. Колесников Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 22–27.
22. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 09 листопада 2018 р. по справі № 754/4508/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77742805> (дата звернення: 19.11.2018).
23. Базилевський С. Зловживання процесуальними правами в адміністративному процесі. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2018. № 2. С. 70–81.
24. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 8. С. 16–21.